

Ds. Scharp bezoekt Den Bosch op weg naar Spa (1809)

Jan Scharp / Aart Vos

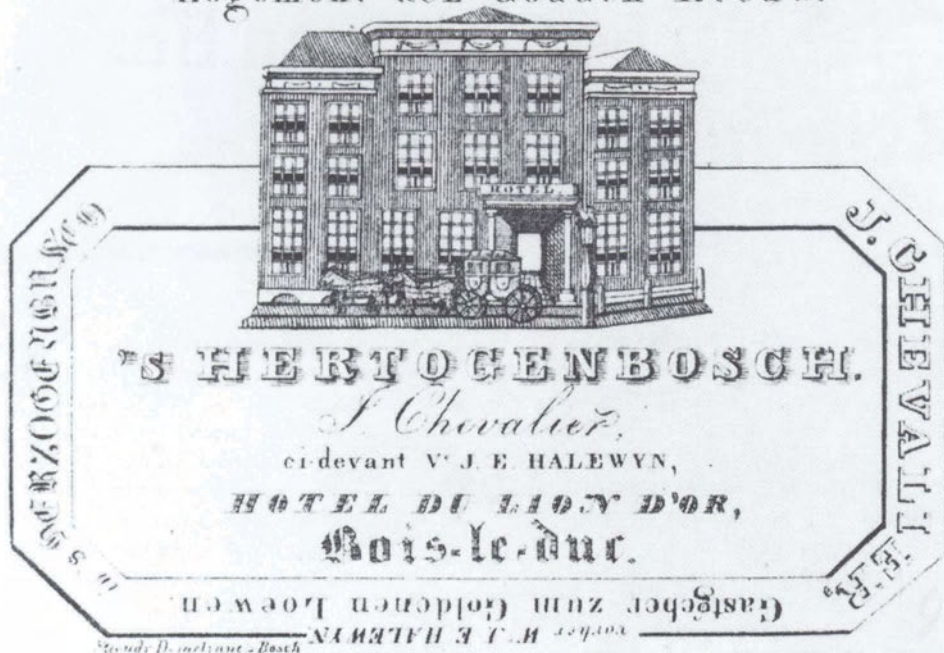
Reisverslagen en verhalen over een verblijf in een bepaald land of streek zijn over het algemeen boeiend. De reiziger vertelt over het landschap, zijn wandeling door de stad, zijn bezoek aan een kerk of concert en meestal over de mensen die hij ontmoet. Soms zijn ze verrassend openhartig, maar de verhalen kunnen ook vaak de geijkte stereotiepen bevatten. De lezer krijgt bij nadere beschouwing dan wel eens het gevoel dat hij opnieuw leest wat een andere reiziger hem al eerder heeft voorgeschoteld. Zo blijken veel reizigers gewoon een bekend reisgidsje te hebben overgeschreven. Sommige bezoekers van streek of stad geven dorre opsommingen en slaan geen detail over, anderen reiken de lezer slechts een impressie aan. Een verslag van een verblijf kan om speciale redenen zijn opgeschreven. Voor vader en moeder: 'kijk ik ben er echt geweest', voor de werkgever die wellicht precies wil weten wat een gewichtig persoon nu precies gezegd heeft, welke boodschap is doorgegeven of gewoon ter herinnering net als een fotoboek van de vakantie. Kortom een egodocument als een reisverslag is een dankbaar onderzoeksobject. Zo kan de onderzoeker te weten komen hoe men in een bepaalde tijd over een stad en haar inwoners dacht of behoorde te denken en hoe de beleving was van de reiziger.¹

Over een reis door Brabant via 's-Hertogenbosch in juni 1809 las ik in enkele afleveringen van *Historia* uit 1941.² Mr. Hazewinkel, de auteur en bezorger, vertelde

daarin bijzonderheden over ds. Jan Scharp en de reis die hij in gezelschap van vrouw, dochter en nicht aan het begin van de negentiende eeuw ondernam naar de zuidelijke Nederlanden. De volledige 'Berigten' bevinden zich in het Rotterdams Gemeentearchief.³ Het gedeelte over 's-Hertogenbosch, waar ds. Scharp enkele dagen verbleef, en enkele fragmenten over tochtjes in de omgeving van de stad treft u hieronder aan.

Ds. Jan Scharp was aan het begin van de 19e eeuw de meest bekende en populaire predikant van Rotterdam.⁴ Zijn predikantschap was niet al te zwaar; hij beschikte over veel vrije tijd. Zo was hij lid van vele genootschappen, beoefende de dichtkunst en maakte 'speelreisjes'. Scharp kon zich niet verenigen met de eisen die het revolutionaire regime in 1796 aan hem stelde en ging in ballingschap. Hij diende de gemeente van Loga in Oost-Friesland en ontving de graad van doctor in de godgeleerdheid van de Universiteit van Duisburg. In 1800 was het tij in Rotterdam enigszins gekeerd en kon Scharp de wens van de hervormde gemeente van Rotterdam inwilligen. Met grote vreugde werd de geliefde predikant in Rotterdam ingehaald. Scharp ijverde voor de invoering van de Evangelische Gezangen in de Hervormde Kerk, een liedboek dat de geest van het verlichte christendom ademde. In de Maasstad was ds. Scharp onder andere lid van het gezelschap '*Bijbelstudie en geschiedkunde zijn de eenige bronnen van*

J. CHEVALIER,
 voorgeen W. J. E. HALEWYN,
 logement den Gouden Leeuw.

Eeuwenlang stond op de plaats waar zich thans 'de oude' V&D bevindt het deftige logement 'Den Gouden Leeuw'. Vele voorname lieden rustten daar uit na een vermoeiende tocht, waaronder Keizer Franz Jozef II, Stadhouder Willem V en dominee Scharp. Een overblijfsel van het logement staat nog op de stoep voor de ingang van V&D: een vergulde leeuw op een stenen sokkel.

(Uit: G.J.J.F.M. Dorenbosch, 's-Hertogenbosch in oude ansichten dl. I (Zaltbommel 1978) p. 143)

ware orthodoxie', maar ook van de Letterkundige Maatschappij onder de spreuk 'Verscheidenheid en Overeenstemming' waarvan de leden zich toelegden op de logica 'als den sleutel ter geregelde beoefening van alle andere kundigheden'. Dominee was lid van verdienste van 'Verscheidenheid en Overeenstemming' en zoals in 1809 gebruikelijk waren leden van dergelijke clubs niet alleen aan het 'netwerken', maar werd er ook tijd vrijgemaakt om de geestelijke behoeften te bevredigen.

De dames en heren waren leergierig en ds. Scharp onderhield hen met zijn 'voorzinnen' over zijn reis van Rotterdam door Brabant naar de badplaatsen in de zuidelijke Nederlanden. Ds. Scharp ging niet alleen op reis, maar nam zijn vrouw Adriana, zijn dochter Cato en Frederike von der Kühlen, een nichtje van zijn vrouw mee. Met koets en schuit op weg naar Spa. Ds. Scharp was overwerkt en de gehele winter was hij geplaagd door 'rheumatismus', maar 'de meeste smart deed mij mijne ribbe; verstaat mij wel geëerde hoorders, ik meen mijn eigenlijke ribbe, volstrekt in een zeer lichamelijke zin en niet die zinnebeeldige, naar de eerste vorming der lieve levensgezellin dikwils zoo genoemd en van welke onze geestige Cats zingt: "Het lijf wil naar de rib, de ribbe naar 't lijf"'.

Uit de 'berigten' van dominee blijkt dat het weer gedurende de reis nogal slecht was. Winderig en veel regen. Niet erg gezond voor een reumatische dominee en

het gehots en geschud in karren en koetsen over modderige zandpaden eisten nogal wat van het uithoudingsvermogen van Scharp, zijn zinnebeeldige ribbe, Cato en Frederike.

De indrukken die ds. Scharp opdeed bij zijn reis door Brabant doen denken aan de *Reize door de Majorij van 's-Hertogenbosch* van Scharps ambtgenoot, ds. Stefanus Hanewinkel. Boeiende lectuur, door vele etnografen en historici als belangrijke bron gebruikt.⁵ De katholieken die Hanewinkel rond 1800 tijdens zijn (denkbeeldige?) tocht door de Meierij ontmoette waren bijna zonder uitzondering onverdraagzaam. De Meierij wordt door Hanewinkel geschetst als een achtergebleven gebied vol met arme en vooral domme mensen. En boeren? Dat waren eigenlijk beesten. Als we Hanewinkel geloven was het bijgevolg dat in Brabant aangetroffen werd hemeltergend, de onverdraagzaamheid uitzonderlijk, en 'verlichte' christenen moesten met een lampje worden gezocht. Ook de 'berigten' van Jan Scharp stemmen niet tot vrolijkheid. Scharp ervoer Brabant als een duister en onherbergzaam land. 'Waar is hier de godsdienst van Jesus?', verzuchtte deze redelijke predikant. Vooral bij 'de minste classe der menschen' kwam hij zó veel domheid tegen. Eigenlijk kon je van deze mensen (en daarbij maakte ook Scharp onderscheid tussen 'mensen' en 'boeren') niets verwachten. Hier horen wij nog de stem van een voortrekker van de Nederlandse Verlichting, de Bossche burger Justus van Effen, die meer dan zeventig jaar tevoren in zijn 'Holland-sche Spectator' sprak van het 'woeste en van denkbeelden ontbloomt Janhagel' die hun lust tot het mishandelen en beledigen van joden niet in toom kon houden. Ook Van Effen hamerde op verdraagzaamheid en schrok er telkens weer van dat zelfs verstandige mensen en burgers zich te buiten gingen.⁶ Van Hanewinkel wordt gezegd dat hij antipapistisch was.⁷ Was

zijn ambtgenoot, ds. Scharp dat ook? Hazewinkel vertelt in het tijdschrift *Historia* dat Scharp op vriendschappelijke voet stond met de pastoor van Axel, Johannes van der Walle, die hij kende uit de tijd dat hij dominee in Axel was. In 1786 wijdde Scharp zelfs een grafschrift aan hem, wat Scharp op een kerkelijk proces kwam te staan.⁸ Een antipapist was Scharp niet, hij vreesde geen roomse meerderheid die, eenmaal aan de macht, met de protestanten zou afrekenen. Het 'monniken-geloof' dat hij veelvuldig tegenkwam verafschuwde hij echter wel. Hij was een man van de Verlichting, iemand met 'bon sens', die het - volgens zijn reisverhaal - in menige hervormde kerk ook geen tien minuten uithield. In Brabant trof Scharp duisternis en 'dodelijke armoede' aan. Zo droeg ook ds. Scharp bij aan het beeld van het 'donkere Zuiden'. Dat dit beeld beperkt bleef tot het katholieke Zuiden en niet opging voor het even 'armoedige' Overijssel of Groningen is een ander verhaal.⁹ Voor Scharp was het een 'cultuurschok', dat armetierige Brabant waar hier en daar een beschaafd mens - maar wel uit de betere stand - ronddoolde. Brabant, het verhaal van schrale gronden, 'monniken-geloof', 'dolle religie-haat', de enkele 'verdraagzame Roomsche' maar ook van zeer voortreffelijke 'soupleurs en excellente wijnen'. Dat verhaal vertelde Scharp aan zijn toehoorders in Rotterdam.

In zijn derde 'voorlezing' op vrijdag den 20sten van Wijnmaand 1809 stelde ds. Scharp het 'vaderlandsche Knoetrica' aan de orde.¹⁰ De omgeving van 's-Hertogenbosch laat ik (AV) ds. Scharp terloops ter sprake brengen. Ds. Scharp komt voornamelijk aan het woord als hij vertelt over zijn ontmoetingen in en de bezienswaardigheden van 's-Hertogenbosch. De bekende uitwijdingen over de 'stichting der stad' en de bouw van de Sint Jan heb ik achterwege gelaten.

Maandag 19 juni 1809

'Maar nu - vaarwel bekoorlijk Holland!
Vernederd, door uwen veegen waterstaat.
Gevaarlijk, maar evenwel aanlokkelijkst en
schoonste grond der wereld! Vaarwel, aan-
minnige plantsoenen van Utrecht en
vruchtbare Geldersche landouwen! Uwe
sierlijke tuinen, uwe prachtige lusthuizen,
uwe schoongebouwde steeden, uwe vrolij-
ke rivieren, uwe lagchende stroomen, uwe
tierige scheepvaart, en duizend andere
fraaiheden der door kunst verbeeterde
natuur - vindt men in deze streken niet of
schaarsch. Een doorgaans schrale en zandi-
ge grond, een aantal onafzienlijke dorre
heiden, ware woestijnen, met heesters en
kreupelhout begroeid en slechts hier en
daar met ongelooflijke moeite, tot eenige
vruchtbaarheid gedwongen, vooral in de
nabijheid van de dorpen. Ginds onbruik-
baar moerassen, waaruit men gemeene¹¹
turf graaft of plaggen steekt. Eene doodelij-
ke armoede, zoo vaak de bron van dieverij
en moord onder de bearbeiders dier
ondankbare velden, krijt u alom tegen.
Halfnaakte moeders en kinderen op de bar-
re heiden in halfopene hutten van stroo of
klei, zouden voor altijd, schoon men nog
zoo romanesk ware, de keuze afleren, ten
minsten merkelijk modificeren van "Een
hut van klei aan 't eind der aard."
Denk evenwel niet, dat het overal even erg
is, men vind hier en daar goede dorpen,
aangename contreijen, en een meer vrucht-
bare grond. Alles wat naast bij de Maas is,
geeft zeer goede wei- en hooilanden, de
lucht is doorgaans zeer gezond en de men-
schen sterck. Boekweit en rogge wascht
schoon op de heiden, een overvloedig vlas
voorziet de linnenweverijen van Eindho-
ven en Helmond. Het wild is er uitnemend
en het gevogelte overvloedig. Zelfs levert
de schaapsfokkerij, talrijk op die schrale
gronden, eene menigte van wol voor de
Tilburgse lakens. Men ziet hier het herders-
leven alom. Maar dit verzeker ik u, dat de
vlugge herdersknaap en schoone herderin-
ne in de Herderszangen en in de Ballets er

gansch anders uitzien dan ze in de zuivere
natuur in de Meijerij laat kijken.
Vaarwel, nog eens, Hollandsche Zindelijk-
heid ! Sieraad onzer vrouwen ! Genoegen
van ons leven ! Maar dikwils ook plaag der
mannen, oorzaak vanneenigen oorvijg der
kinderen en van den dood voor menig aar-
dig Poesje en lief Hondje, wanneer de
toon¹² van een meid "foei ! wat een vuil-
beest !", dikwils een onherroepelijk vonnis
behelst tot een Socratische dood ! Hier is
een geheel andere wereld: met hoosblo-
ken¹³ door de slik, bij den minsten regen,
vooral in het Najaar en den winter. Maar
men bederft ook geen kleden of tapijten op
een steenen vloer, of op met aardige zand-
figuren bestrooide planken. Huisinrigting,
meubilen enz. zijn geheel anders dan bij
ons. Geen meid loopt u omverre met zee-
menlappen, vrijfdoeken en borstels. Maar
des te meer kunt gij een emmer waters over
de beenen of een stoot met een besem krij-
gen, die met de forsche vuijst van een
Meijerijische deerne nog al aankomt. Even-
wel vindt men ook hier en daar zindelijke
huizen, en vooral propere binnenkamers.
Het eeten vond ik er wel. Wij troffen ook
het beste van den zomer, men kookte zeer
goede soup en het gemis aan goed
vleesch herstelt men met het voordienen
van twee maal daags, van kippen.

Maar bovenal, vaarwel, al wat vernuft,
beschaving, gezond verstand en goede
smaak kan heeten ! Vooroordeelen bij de
snees!¹⁴ Bijgelovigheden bij manden vol,
domheden om te schamen heerschen hier
bij alle Classe van menschen. Vandaar ook
een dolle Religiehaat, zo erg men die zich
kan verbeelden, maar welke van weerszij-
den niet onnatuurlijk is. Bij de overgaaf
van Den Bosch, 14 van Herfstmaand 1629,
en bij den afstand van de Meijerij bij den
Vrede van Ao 1648, werd de Hervormde
gemeente de Dominantz, ofschoon de
catholische ten minsten 80 of 90 percento
uitmaakten. Men nam deze alle hunne
kerken af, vernietigde hunne kloosters,

Ds. Jan Scharp, 1756-1828
(Fotocollectie Gemeentearchief Rotterdam)

verbrak hunne overal aan de weg staande beelden, en, zoo men hun al godsdienst-oeffening toestond, geschiede het niet, dan onder bezwarende bepalingen. Natuurlijk gedroegen zich de bedrukte en geplaagde Roomschen zoms baldadig, wel eens oproerig, nu en dan zelfs verraderlijk. En de Souverain maakte de scherpste placaten welke door de dorpschouten (de goeden niet te na gesproken), veelal een soort van menschen in wier dictionaire het woord menschelijkheid niet gevonden wordt, ten rigoureuusten werden uitgevoerd. Niet zelden met vexatien¹⁵, welke door de Oppermagt beteugeld zijn. (Twee eeuwen lang had dit de Roomschen met wrok tegen de Protestanten vervuld.) Bij de heugelijke (dat is lang heugende) veranderingen onzer tijden hebben de Roomschen gespeeld à la Reveange; de kerken hun ontnomen, te rug geeischt, de vexatien door vexatien, de hatelijkheden door hatelijkheden beantwoord, en, ondanks de billijke beslissingen des konings, bestaat er

een onverzoene haat, welke men, verder op reizende, geheel niet kent. In één woord, de naam van Geus en van Paap, en het oordeel der verdoemenis zweeft op aller lippen, en: wie is de beste? De domheid heerscht bij de beide partijen: gaat bij een Roomschen en gij vind, 12 graden beneden de tegenwoordige verlichting, een Monniken-geloof, in eenen opgeschikten Eerdienst, waarover zich een verstandig Catholiek schaamt. Gaat bij eenen Gereformeerden, en gij hoort Predikaatsien, waar geen mensch van bon sens het 10 minuten houden kan. En nu, waar is hier de godsdienst van Jesus? [...] Voor mijzelf bekent ik dat op mijne geheel reize mij niets zoo onaangenaam geweest is dan deze Meijerij'sche Onverdraagzaamheid. Ik zoek, ik bemin de Waarheid, welke ik meen in mijnen godsdienst te vinden, maar de Liefde is mij de vervulling van de wet en de ziel van mijn Christendom. [...] Ik bemin een eerlijk man, al was hij geboren te Lateranen, en veracht eenen geveinsden guet, al was hij opgevoed te Genève. Ik bemin den zachtmoedigen Christen, al woonde hij te Loevestein¹⁶ en ik haat den kettermaker al was hij burger te Dord...¹⁷

Op maandag 19 juni arriveerden Scharp en zijn dames in Oss, waar zij enkele dagen bij familieleden, waaronder neef dominee Isak Buschman, logeerden. Vanzelfsprekend bracht Scharp over zijn verblijf in Oss ('éene der fraaijste plaatsen van de Meijerije') het 'beksnijden' ter sprake. 'Het beksnijden plagt zoo verre te gaan dat niemand er als een goed burger gerespecteerd wierdt die niet één of twee jagen in de tronie had. Na de jongste revolutie is dit echter verminderd en eene vreemdeling heeft hier weinig gevaar, zoo hij slechts de kermisvreugde en de herbergen menageert;¹⁸ althans ik en mijn geheel gezelschap hebben onze lieve gladde gezigtjes zonder caricaturen vandaar medegebragt.' In Oss hield men ook van

een borrel volgens Scharp: 'Dat men hier van drinken houdt blijkt uit deze zeldzame gewoonte bij het begraven. Als het lijk voor de deur op een doodbaar staat, knielen de dragers rondom, bidden voor de ziel en brengen onder het bidden gedurig een glas jenever elkanderen toe, tot dat ze eindelijk, aangedaan door bidden en zuipen, al waggelende en stompelende het lijk ten grave dragen'. [...]

Donderdag 22 juni

'Den volgenden dag was ons vertrek op Den Bosch bepaald, en wij hadden zeer goed weder. Wij diverteerden ons voor het laatst met de Familie zeer wel, en reden met een rijtuig met twee paarden ten halfzes uit Osch' waar het gezelschap nog een waterput zag die gewijd was aan Willibrord 'en aan welker men (gelijk aan velen in den omtrek) een wonderdadig vermoogen ter genezing van krankheden plagt toe te schrijven.' [In de marge: 'De ijverige Roomschen kruipen hier op hunne knieën met eene Roozenkrans in de hand nog rond den H. Steenhoop, onder het prevelen van Pater Nosters en Ave Maria's, werpen steenen op den hoop om denzelven in stand te houden en drinken uit de waterput, en dan zijn zij onfeilbaar, vooral van koortsen genezen indien hun geloof maar groot genoeg geweest is!'] De reis liep door geffen en voorts door 'Nieuwland of Nolland, een dorp waaronder 1248 Morgen,¹⁹ meest lage kleigrond, behoren en welks ingezetenen van veefokkerij, vischvangst en dijkwerk bestaan; en passeerden langs de molen van Rosmalen. Rosmalen is een gemeen dorp met een middelmatige kerk en tamelijke toren. Anno 1434 werd hier een klooster gesticht ter eere van St. Brigitta; niets is er meer van overig, de plaats evenwel hiet nog het Kouwaters-Klooster, slechts door een muur van één gescheiden. Inden zomer is het dorp zeer zandig en 's winters als de Maas hoog is, staat het onder water, waar van men in de Meierij het volgende spreekwoord heeft: "Rosma-

len is een arm land, 's Winters in 't water en 's Zomers in 't zand'".

Alles langs een dorre heide en door een zware zandweg, welke doodelijk vervelend en slecht was. Onze voerman vertelde ons dat de gewoone weg nog veel slechter was, lopende over de Kruisstraten en door het dorp Rosmalen zelve, zeer bekend om den ramp veroorzaakt door een geweldig onweer en vreeslijken storm, den 20sten van Hooimaand Anno 1767, waardoor 27 huizen geheel vernield en 49 zwaar beschadigd zijn: het is anders een tamelijk dorp van 288 huizen en waaronder 2620 Morgen bouw- en weiland. Ik was blijde toen wij te Hinthem kwamen, eene Buurt, behorende onder de Vrijheid der Stad, waar wij in eene zeer goede herberg een kruikje van het berugte²⁰ Diester-bier proefden. En nu reden wij langs een uitmuntende Straatweg, doch waarop overblijfsels der waterverwoesting nog zichtbaar waren, en kwamen binnen een halfuur in 's-Hertogenbosch, waar wij afstapten bij Halewijn in de Gouden Leeuw, een prachtig Hotel van een grootsch aanzien.²¹ Van binnen vonden wij het echter minder zindelijk, dewijl men bezig was met uitbreken en verbouwen. Hier kregen wij een goede voorkamer, een tamelijke soupé en goede ligging en sliepen gerust tot 's morgens ten 8 uren. Dat slapen is toch een wonderlijk ding dat ons de helft van ons leven ontsteelt, waar een groot aantal luiards zoo veel van houdt en dat menschen die lust hebben tot zielsbeschaving zoo gaarne op de helft zouden willen verminderen. Dikwils denk ik aan deze vier regels van eenen onzer beste en geestigste hedendaagsche Dichters:

*"Och, wierd toch door den slaap, die
onzen geest verdooft
Den wijzen zoo veel tijd van 't leven niet
ontroofd!
Dat steeds, in zijne plaats, de zot in slaap
geraakte,
En de eerste nimmer sliep en de andre
nooit ontwaakte!"²²*

Vrijdag 23 juni 1809

'Des vrijdags 's morgens was het tamelijk goed weer, en wij hadden zeer wel gerust, weshalven wij besloten om terstond na het ontbijt het voornaamste der Stad te bezichtigen.'

Waarna een verhandeling volgt over de geschiedenis van de stad 'door hare ligging, belangrijkheid en lotgevallen zoo beroemd in onze Vaderlandsche geschiedenis.'

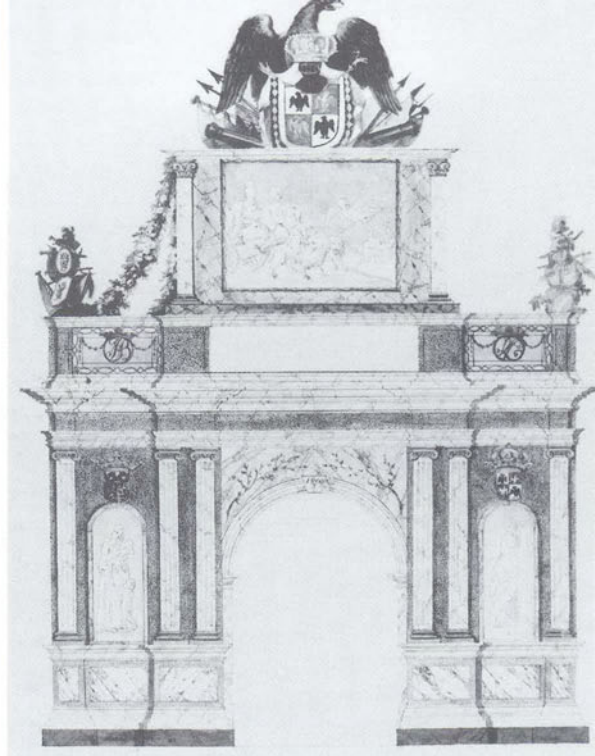
'Wij doorliepen de aanzienlijkste straten, vonden eene bevolkte stad, men zeide mij van ruim 20 duizend inwoonders (of, zoo als men nu spreekt, zielen).²³ Op de meeste plaatsen en pleinen was het zeer woelig, inzonderheid de honderden karren met paarden of ossen bespannen, en welker voerlieden een niet onaardig klettermuzyk door het klappen met hunne zwepen hielden. De Markt is groot en ruim, en even als het plein bij de St. Janskerk, pronkt zij met zeer prachtige gebouwen. Ook staat op dezelve aan den hoek schuins tegenover het welgebouwd stadhuis nog een fraaije eerpoort, opgerigt bij de komst des konings.²⁴ De Vuchter- en Hintemerstraten zijn vol van rijkvoorziene winkels; onderwijl ontbreekt het ook niet aan water: twee rivieren, de Aa of Ade (welke in de Peel op de grenzen van Luikerland uit de zoogenaamde zeven Moeren ontspringt) en de Dommel (oorsprong nemende in het land van Luik, op de Donderslaghe heide, bij Asch, een dorp, vier uren van Masticht) vloeijen hier te zamen en vormen de Dieze (of Diest zoo als de Bossenaars zeggen) welke een uur benoorden de stad bij het fort Crevecoeur in de Maas valt, na vooraf aan en in de Stad een zeer goede Haven gevormd te hebben, welke men in en uitvaart door eene Ophaalbrug, en die met een boom gesloten wordt. De huizen zijn meer dan elders, verschillende. Eenige zijn fraaij en prachtig, veele zeer goed, maar ook niet weinige zijn (ofschoon van binnen zeer wel) zeer ouwerwetsch, met houten gevels, naar den ouden Brabant-

schen trant. Betreffende de ingezetenen, ik kenne te weinig van dezelve om 'er een algemeene slag in te slaan. Bij degenen welke wij ontmoetten vonden wij veel gulheid en vriendelijkheid, en, in het geheel beviel ons alles hier wel, uitgezonderd dezelfde onverdraagzaamheid en hatelijkheid, als op het platte Land welke door allerlei losse vertelsels, bedreigingen en twisten over de kerkgebouwen gevoed en vermeerderd wordt.²⁵ Het spreekt vanzelf dat wij zeer verlangden om den voornaamsten twistappel, de Groote Kerk, te gaan bezien, de fraaiste van alle kerken in ons Vaderland en te algemeen beroemd om 'er u niet veel van te vertellen. Wij moesten echter ons verlangen uitstellen omdat eene opkomende onweersbui (maar welke gelukkig overdreef) ons naar ons logement te rug joeg, waar wij een excellent Diné hadden, en op het Desert eene visite kregen van twee Freulles (Sophie en Sarotje) van Hoeij van Oorschoot, welke wij daar een Contravisite tegen den volgenden Namiddag beloofden. In dezen namiddag bereikten wij toch ons doel'.

Ds. Jan Scharp vertelt dan uitgebreid over wat hij allemaal ziet in de Sint Jan, waaruit een greep.

'Men wordt bij het inkomen, door het grootsche gezigt getroffen. Bij de ingang vindt men aan den Zuidwester hoek, in eenen Doopkapel, eene ongemeen groote en konstig gewerkte koperen Doopvonte. Om echter over den smaak der vroegere tijden te oordelen, dient dat tusschen de afbeeldsels van Engelen, Evangelisten en Heiligen ook konstige beeldjes zijn van Potsenmakers en Harlequins, in de potserlijkste houding. Aan de tegenzijde van den ingang staat een konststuk, verbeeldende het laatste oordeel, voorheen met mechaniek bewegende figuren, maar thans bedorven, niet meer bewegende, en in een houten kas besloten. De preekkerk is zeer wel geschikt en heeft een fraaijen

predikstoel. Er is een schoon orgel, pas in het jaar 1775, zoo in het binnen- als buitenwerk zeer verbeterd en opgesierd. Naar het koor opklimmende gaat men onder door een Oxaal van marmer, rustende op 16 pijlaren en met een kleinder Orgel voorzien. Van de 50 altaaren, waarmede voorheen de kerk pronkte, is niets meer overig, dan het met marmer versierde rugstuk van het groot altaar, waarop onpasselijk en slecht genoeg, de X geboden der Mosaïsche wet geschilderd zijn. In het Noorden van den toren bewaarde men voorheen het Mirakelbeeld van Onze Lieve Vrouw van 's-Hertogenbosch, het welk naar Brussel verhuisd is. Ook was er nog een Lieve Vrouwen-kapel ten noorden van dit koor, en achter in hetzelfde wijst men nog zeven kapellen. De overgeblevene zeldzaamheid in het koor is een levensgrootte beeldenis van den Bisschop Gijsbertus Masius of Maas, van steen uitgehouwen en op de knyen in eene biddende gestalte liggende, met het aangezicht naar het hoog-altaar, doch zeer geschonden. Hij was geboortig van Bommel en is van Plebaan of Opperpastoor tot Bisschop gekozen en overleedt 11den van Hooimaand 1614. De kerk vervolgens van buiten beziende, vond ik niet veel raars²⁶ aan den handwerksman die, een pot omschoppende, in steen, aan de noorderzijde is uitgehouwen en van wien de legende verhaalt, dat hij, toen zijne vrouw hem erwt met spek tot zijn middagmaal bragt, haar begromde, omdat zij zulke geringe kost aan een man durfde brengen, die dagelijks een braspenning (dat is 10 duiten) won. De tijden zijn merkkelijk veranderd en als iemand tegenwoordig niets meerder te verbrassen had, zou ik hem wel durven borgspreken, dat hij van vet eeten geen galkoorts zal krijgen. Met meer bewondering zag ik de treffelijke bouwvordes van dit uitmundende gebouw, en het jammert alle kunstvrienden, dat het beeldwerk zoo baldadig is geschonden. Inzonderheid treft de fraaije westertoren,

Ontwerpschets van de erepoort die in 1809 werd opgericht ter gelegenheid van het bezoek dat de Koning van Holland, Lodewijk Napoleon, aan 's-Hertogenbosch bracht.
(Orig. Noordbrabants Museum, foto: Stadsarchief, HTA, stamboeknr. 35348)

waarin een goed klokkenspel en vijf luidklokken hangen. Midden op het kruis der kerk is nog een sierelijke lamptaan. In plaats van een hoogen houten toren, welke door den bliksem in het jaar 1584 is afgebrand, waarin onze voorouders een blijk meenden te zien van het goddelijk misnoegen, omdat dit juist gebeurde zoo als de kanunniken het Te Deum gezongen hadden over de moord van Willem I, waarvan dien dag de tijding in Den Bosch gekomen was. Hoe dit zij, ik kon gemakkelijik begrijpen, hoe het bijgeloof van Roomsche en Onroomsche, zich meer hechtende aan tempelen met handen gemaakt dan aan eene aanbidding in geest en waar-

heid, tegen elkander driftig inschreeuwt:

“des Heren tempel zijn deze!”²⁷

Wij verlieten eindelijk dit gebouw om nog eene aangename wandeling te doen over de Stadswallen. Hoe ruim hier het uitzigt des wandelaars wezen moge, schoon of vermakelijk is het evenwel niet: de grond rondom de stad is laag en drassig. En dit moerassige van den grond, hetwelk voorheen zoo veel bijdroeg tot het onneembare der vesting, was echter des zomers door schadelijke dampen dikwils oorzaak van besmettelijke ziekten.²⁸ Hier en daar, vooral in de polder - het Bossche veld geheten - ziet men toch wei- en hooiland, maar door de winteroverstroming had ook dit veel geleden. De wallen zelve zijn inden omtrek meer dan één uur gaans en met dames bewandelt men ze in geen anderhalf. De Bolwerken (of Bastions) liggen niet zoo bij elkanderen, noch zoo geplaatst dat zij malkanderen bestrijken, gelijk elders. Ook heeft men hier minder ravelijnen, contrescarpes en buitenwerken, omdat de stad rondom genoeg gedekt is door ondoorwaadbare moerassen. Door de zeven groote bolwerken der Capitale wal, de hoornwerken buiten de Vuchter- en Hintemerpoot en vooral door de omliggende Schansen; En eene, met het kunstkeurig oog van eenen Officier der Genie opgemaakte beschrijving, der bij onze tijden gemaakte veranderingen in het Defensie-plan van Den Bosch, kunt gij wel niet van eenen geestelijken die meer verstand van Kerken dan van Fortificatien heeft, niet verwachten. Dit ééne weet ik, dat de wallen op meenigvuldige plaatsen zeer geschonden en gehavend en daar door onbewandelbaar waren, en dat hier en daar, doch niet overal waar het nodig was een partij menschen werkten om het gebrekkige te herstellen.’ [In de marge: ‘Zederd men Ao 1739 begonnen heeft onder Directie van den Directeur Draake,²⁹ buitenwerken aan te leggen buiten de Hintemer- en St. Janspoort, welke tot aan de haven zoude zijn doorgezet, en zints

dien tijd telkens uitgebreid en verbeterd zijn, naar mate van de verlanding der Moerassen, waar toe ook inzonderheid behoort het Inundatie-plan, en de daar toe aangelegde Sluis en verdere werken in de Schans Crevecoeur, anderhalf uur ten noorden van Den Bosch, aan de Maas gelegen.’]

‘Na den wandeling keerden wij in ons Logement terug, schreven een aantal brieven naar Holland, soupeerden lekker en begaven ons zeer voldaan over hetgeen wij dezen eersten dag in Den Bosch gezien hadden ter ruste.

Zaterdag 24 juni

Schoon wij nu al een heel stuk na twaalfven ons ten bedde begaven, versliepen wij toch den morgen niet en schoon het weder dezen dag druilig en de lucht koud was, bleef toch het plan onveranderd om heden een springtogtje te doen in den omtrek, waar Oorschot ons hoofdkwartier zou uitmaken. Wij waaren reeds allen, ten 5 uren aan het ontbijt en ten half zeven begonnen wij met een kapwagen van viereen onze binnen-reis.

Eerst hadden wij een superbe steenweg en reden buiten om het fort Isabella. Deze aardige schans ligt een klein halfuur van de stad aan het begin der Vuchterheide en heeft 5 bastions, 4 ravelijnen, een bedekten weg, een contrescarpe en een dubbele buitengracht. Een gedeelte van het oude Reut met een proper kerkje ligt binnen dezelve. Wij vervolgden de heide, die niet zeer dor was, langs den steenweg tot Vucht, omtrend 3/4 uren zuidwaard van Den Bosch.’

Over Vught (‘dit dorp viel ons zeer mede, de wegen waren aangenaam beplant, de oogst te velde stond verrukkelijk op de akkers’), Boxtel (‘het dorp beviel ons niet zeer; het is naauw en kronkelig in één gebouwd en slecht bestraat’) naar Oorschot ‘zeer zeker het fraaiste, luchtigste en aanzienlijkste Vlek van de gantsche Meijerij.’ Scharp en zijn gezelschap bega-

ven zich naar de kerk, doch dat beviel hen niet: 'Men zag ons naar de Meijerijsche Tolerantie zoo lang en vies aan, dat de Dames hier niet lang verkozen te blijven.' Meer genoegen beleefden zij aan het bezoek dat zij brachten aan mevrouw Phaff, 'die met allerlei morgen-ververschingen wachtte.' Het dorp werd verkend en op het graf van haar broer 'stortte' de echtgenote van ds. Scharp 'eenige tranen van gevoel'. Na de 'excellente en vrolijke maaltijd' reed men naar het slot Bijsterveld, waar 'een visite van rouwbeklag' werd gebracht aan de douairière van Jonkheer Jan Baptist Sweerts de Landas. De gestorven en door het volk zeer beminde jonkheer was echter 'eenen geus en buiten de eenige zaligmakende leer gestorven', daarom kon hij niet bij de 'vaderlijken asch' worden bijgezet in de kerk. Een 'geus' mocht niet in 'gewijde aarde' rusten. 'Bijgeloof, doof voor alle Reden' verzuchtte Scharp. Na het condoleancebezoek vertrokken Scharp en zijn gezelschap weer richting 's-Hertogenbosch. De jonge Dames in het gezelschap hadden 'alweer honger' meldde Scharp. Heet uit de oven werd een 'geheel halfje fransch brood, met zeer goede boter en excellente gekomijnde kaas' gegeten. 'Een staaltje van het goedkoop: slechts vier hollandsche stuivers.' Om half negen waren de reizigers weer in Den Bosch, 'zeer tevreden over onzen dag, die een der genoeglijkste geweest was, welke wij tot-nogtoe op onze reize gehad hadden.'

Zondag 25 juni

'Na een goed soupé en aangename rust, ontwaakten wij des zondags bij tijds en vonden het weer goed, maar zeer winde-
rig. In den voormiddag woonden wij in de St. Janskerk den Godsdienst bij en hoorden bij Professor Haak Forstborg eene in de oude methode, nette en gemoedelijke preek (over 1 Cor. 15:24 enz.), welke mij ten aanzien van het stichtelijke wel behaagde. Des namiddags ten 3 uren, gin-

gen wij naar het Hintemereind in eene nieuwgebouwde kerk³⁰ het Vesper hooren zingen, en kwamen zoo vroeg dat wij den Pastoor nog hoorden catechiseren over de Biegt. De kerk was zeer vol en met veel smaak eenvoudig geörneerd en het gezang was zeer wel. Men zeide mij dat het de fraaiste Catholieke kerk was en ik geloof het omdat wij en passant er nog eenen bezogten in de Tolbrugstraat,³¹ maar dezelve was eng en benauwd. Het soort van menschen bestond meest uit de mindere Classe. Het gezang was slecht, de opschik monnikenachtig, vol Lieve-Vrouwtjes, gekleed als op de gemeene prentjes. Bijzonder trof mij een groot kruisbeeld, waaraan zilveren horologien, beugeltjes en andere offerhanden hingen. Met één woord, wel 20 jaren achter den tegenwoordigen smaak van verstandige Roomschen. Wij deden vervolgens nog eene wandeling, ook langs de wallen, maar moesten dezelve staken om den geweldigen wind en passeerden den avond bij Mevrouw de weduwe Verseveld, geboren Verhello, waar wij met eenige harer kinderen en heele lieve kindskinderen zeer genoegelijk waren. Ook deed ons zeer vrolijk aan de gediensstigheid van ons onbekende lieden ter ontlasting der drukkende bezwaren van iemand uit ons, doch ik heb moeten beloven dit niet te vertellen.'

[In de marge: 'Te weten toen wij uit de kerk aan het Hintemereind kwamen, had Mevr. S. een zeer natuurlijk bezwaar... Dit vermeerderde telkens, maar wij waren verre van huis en kenden niemand hier omstreeks. Na veele vrolijke deliberatien loopt zij van mij af in een openstaand huis van fatsoenlijke Burgerlieden die met ons uit de kerk gekomen waren en brengt bij deze onbekende lieden haar pakje. Ik stond met de meisjes op straat te lagchen: maar deze beleefde menschen riepen ons in huis. Lachten met ons mede en zoo wij gewild hadden, wij konden den geheelen avond bij deze gulle menschen gebleven zijn.'³²

Ds. Scharp woonde de vesper bij in de Sint Jacobskerk die in 1804 werd gebouwd. De foto dateert van voor 1905, het jaar dat deze kerk werd afgebroken. Overigens was de kerk in 1844 ingrijpend verbouwd.

(Foto: Stadsarchief, HTA, stamboeknr. 34600)

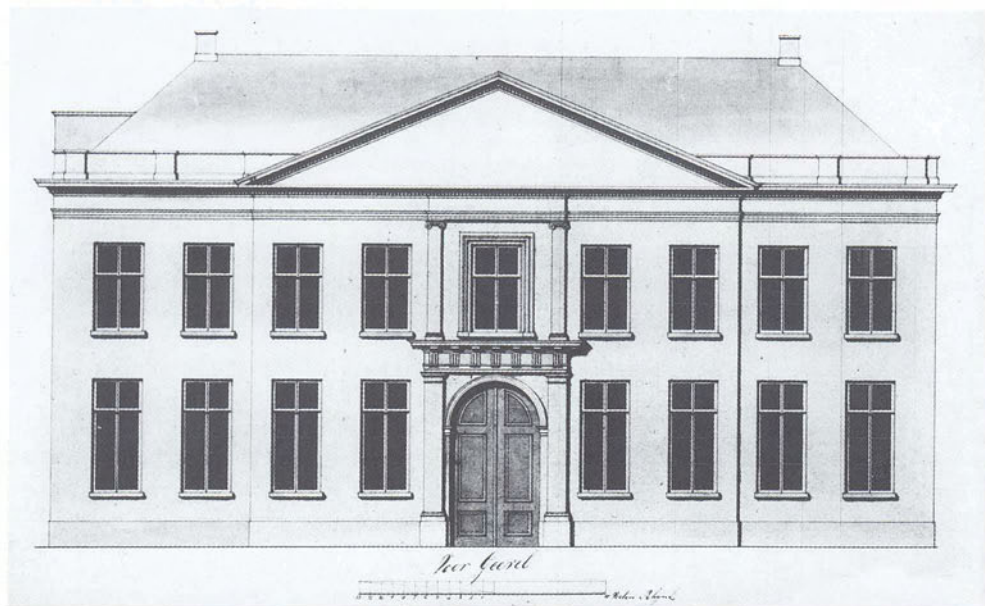
Wij hadden van dit onbeduidende geval den gehelen tijd veel te veel pret om het niet te noteren. Maar vóórlezen, dat ging niet aan: men houdt nooit vergaderingen op met Pispraatjes.']

Maandag 26 juni

'Den Maandag bleven wij nog in Den Bosch om de beroemde St. Jansmarkt bij te wonen,³³ waarvan wij ons, uit de geruchten, zeer veel hadden verbeeld, maar welke in de daad niets te beduiden heeft. Zij wordt ter eere van den Patroon der Stad (St. Jan de Evangelist) gehouden, aan wien de bescherming der burgers aanbevolen was door twee Latijnsche versen, welke men boven de St. Janspoort plagt te lezen: "Hanc portam civesque tuos, arasque

focosque Custodi dilecte Deo patrone Johannes."'³⁴

Het was zeer koud door den Noordenwind en echter 's morgens vroeg was de stad zoo vol karren en menschen (of ten minsten Boeren) dat men er op verscheiden plaatsen niet door kon. De Heer van der Houven, emeritus-praeceptor der Latijnsche Scholen (oom van onzen stadslector, Doctor Van der Houven van Ankeren) die midden in het gewoel woont, in de zoogenaamde Drie Klokken, had de beleefdheid ons tot het zien der marktvreugde te verzoeken. Wij vonden hier twee kamers met Dames en Heren, onder welke de Professoren Gallé, Ten Oever, Olyphant en anderen. En, waarin meent gij nu bestaat de gantsche pret? In het onophoudelijk heen en weder slingeren van de digtgeschaarde drommen, meest boeren en boerinnen welke linnens, bouwgereedschappen, magere varkens enz. ter markt brengen en des avonds zich boerenkermisachtig diverteren, met dat gevolg dat de boeren veelal met een jaap in de

*In 1806 werd met de bouw van een Tucht- of Spin-
huis (de straatnaam 'Spinhuiswal' herinnert aan het
gebouw) begonnen. Tekening uit het archief van
Gemeentewerken, begin 19de eeuw.
(Foto: Stadsarchief, HTA, stamboeknr. 5028)*

tronie en de jonge boerinnetjes met nog iets anders naar huis keeren. De namiddag beviel ons beter. De advocaat Sandvoort was zoo vriendelijk van ons af te halen en ons te geleiden eerst naar de Vuchtstraat in de Spelden-fabriek van de Heer van Santen, wiens familie meer dan 350 jaren in dezelve geweest was. Hier bezagen wij alles naauwkeurig: het rekken des koperdraads, het snijden op de dubbelde maat der lengte, het punt aan slijpen ter weerzijden, het doorvlijmen, het aardig opzetten der speldekoppen, het ophaken en vertinnen en het handig opzetten op brieven, welke met Engelsche merken voorzien zijn, om de excellente inlandsche spelden aan onze in dit opzigt zotte Natie, voor Engelsche spelden bij duizenden te verkopen.³⁵ De verbasterde smaak, zoo onöeconomisch en dwaas, verdient

wel op die wijze te worden bedrogen. (Dit is voor de Dames à Jouvorno).³⁶

In de Bossche Linten fabrieken en in de Kaarten fabriek van Du Bois in den Wolvenhoek (welke ik heel gaarne gezien had) werd, om de beroerde St. Jansmarkt, niet gewerkt. Zoo vonden wij het ook in de Garen-fabriek in de Verwerstraat bij den Heer Loutermans, wegens zijne uitmuntende garens onlangs bij de tentoonstelling met eene Medaille door den Koning vereerd.³⁷ Doch deze beleefde man nam zelve, met zijnen zoon, de moeite om alles in zijne uitgebreide affaire te laten zien en het Mechanieke ons zoo veel doenlijk te onderrigten. Ik ben verplicht ter zijner eere te zeggen dat ik in mijn leven bij de bekendste vrienden nooit beleefder ben ontvangen dan bij deze geheel onbekende, daar en boven Roomsche, maar (in dit land zoo zeldzaam) verlichte en verdraagzame menschen. Niet alleen de man, maar ook de vrouw en de kinderen waren even vriendelijk. Wij konden er maar volstrekt niet weg en hadden wij er tot heden toe blijven zitten, de man zou niet opgehou-

den hebben met vol-op schenken van de exquise Roode, Witte en Rhijnsche wijnen uit zijn voortreffelijke kelder.

Eindelijk stapten wij voort en terwijl ik een bezoek gaf aan eenen gewezen Oversten (de Overste Van der Graaff), met wie ik in Oostvriesland zeer veel omgang had gehad, bezagen de Dames het Werkhuis, een trotsch gebouw met een fraaijen gevel, maar waar in de strafbanken en straffuizen geen eer doen aan onzen tijd, waarin Howard³⁸ en andere Menschevrienden zoo veel goeds ter verbetering der Tucht- en gevangenhuizen gedaan en aangeprezen hebben.

Arsenalen, Godshuizen en andere Gebouwen liet ons de tijd niet toe te zien, alleen bezagen wij nog terloops het sierlijke Stadhuys, in het jaar 1670 herbouwd. Het pronkt met een trotsche hardsteene gevel, een fraaije toren met een goed klokkenspel en heeft van binnen, behalven de ruime voorzaal, veele groote en wel georneerde vertrekken.

Na vergeefse pogingen om nog vrienden te bezoeken [In de marge: 'Mevrouw Bisdom bezig om afscheid te nemen, omdat 's anderdaags naar Rotterdam vertrok en Professor de Frémery, uit de stad, en niet voor den volgende vrijdag retournerende], welke of niet te huis, of uit de stad waren, passeerden wij 'en grand cercle' den avond bij Professor ten Oever (neef, *nomine uxoris*)³⁹ en ten laatste in ons logement geretourneerd, begaven wij ons, na het soupé, rasch ter ruste, zullende des anderen daags verreizen en zeer voldaan over alles wat wij in Den Bosch gezien, gehoord en genoten hadden. Alleen de wederzijdschen, dulle Religie-hatelijkheden uitgezonderd'.

De volgende morgen vertrok het gezelschap na met kastelein Halewijn te hebben afgerekend, 'die zich waarlijk met geene Bossche-koeken liet betalen', over Eindhoven en Valkenswaard richting Maastricht.

Noten

1. Zie bv. J.A. Slijkhuis, Noord- en Oost-Nederland in Duitse reisverslagen 1600-1850, in: *Driemaandelijksche Bladen voor taal en volksleven in het oosten van Nederland* 44 (1992) afl. 1-2, p. 52 - 65.
2. *Historia. Maandblad voor Geschiedenis en Kunstgeschiedenis* VII (1941) p. 175-182 en 215-222.
3. 'Berigten van een Speelreisje, gedaan van den 12den van Zomermaand tot den 9den van Herfstmaand des Jaars 1809 voorgelezen als Lezingen of Bijdragen van veertien tot veertien dagen op de Letterkundige Maatschappij onder de spreuk "Verscheidenheid en Overeenstemming" te Rotterdam door D. Jan Scharp, Eersten president en Lid van verdienste in het gemelde Genootschap' (Gemeentearchief Rotterdam, Handschriftenverzameling nr. 3660). Met dank aan drs. H.J. Eijssens.
4. Jan Scharp werd in 1756 in den Haag geboren en overleed te Rotterdam in 1828. Scharp, van Engelse afkomst, studeerde te Leiden theologie. In 1778 werd hij predikant van Sint-Annaland. In 1780 vertrok hij naar Axel en vandaar naar Noordwijk. In 1789 werd hij predikant te Rotterdam. Het *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (Leiden 1918, dl. IV) vermeldt dat ds. Scharp een kanselredenaar was: 'Zijn stijl, hoewel van gezwollenheid en breedsprakigheid niet vrij te pleiten, muntte uit door zuiverheid van taal.' Scharp stond bekend om zijn verdraagzaamheid jegens andersdenkenden. Niet alleen tegenover katholieken, maar ook joden en politieke tegenstanders - Scharp was een overtuigd Orangist - verdedigde hij tegen onheuse bejegeningen.
5. Bijvoorbeeld door Gerard Rooijackers, in *Rituele repertoires. Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant, 1559-1853* (Nijmegen 1994).
6. Zie hierover Aart Vos, Vogelvrij of tweederangs? 's-Hertogenbosch en de joden in de achttiende eeuw, in: Joël Cahen en Anton van de Sande (red.), *Joods leven in Brabant* ('s-Hertogenbosch 1996).
7. A.W.F.M. van de Sande, Beeldvorming over Noord-Brabant en Antipapisme in het begin van de negentiende eeuw, in: P.J.A.N. Rietbergen (red.), *De Periferie in het Centrum. Opstellen door collega's aangeboden aan M.G. Spiertz bij gelegenheid van zijn 25-jarig ambtsjubileum* (Nijmegen 1986) 95-108.
8. Zie noot 2, p. 175.
9. Wanneer is het gebied ten noordoosten van Arnhem 'Achterhoek' gaan heten en waarom wordt deze streek 'Achterhoek' genoemd?
10. Met 'knoetrica' bedoelde Scharp de Meierij. 'Knoet' betekent 'lomperd'!!
11. 'Gemeene' = gewone.
12. 'Toon' zal hier uitroep betekenen.
13. Een 'hoosblok' is een klomp.
14. 'Snees' = menigvuldig. Eigenlijk 'twintigtal'.
15. Beledigingen, plagerijen.
16. Scharp doelt hier op Hugo de Groot.

17. Dordrecht staat voor gereformeerde orthodoxie. In Dordrecht werd in 1618-1619 de nationale synodale vergadering gehouden waar de 'rekkelijke' gereformeerden - de Remonstranten - werden veroordeeld omdat deze gereformeerden ruimte lieten voor de menselijke vrije wil en daarmee het zaad uitstrooiden dat de mens door inspanningen zich zelf wel kon verlossen. Dordrecht is echter ook de stad waar het grote monument tot stand werd gebracht, waar onze Nederlandse taal zoveel aan te danken heeft: de zogenaamde *Statenvertaling* van de Bijbel.
18. 'Ménager' = ontzien.
19. Een (Bossche) morgen is 0.993 ha.
20. Toen had 'berucht' geen negatieve klank, integendeel. 'Berugt' betekende 'fameus'!
21. De stadsherberg waar vele beroemdheden verbleven. Thans is de 'Gouden Leeuw' nog te zien, boven op een paaltje voor de 'oude' V&D.
22. H. Tollens, *Dichtlievende Mengelingen* (Rotterdam 1802) 142.
23. Dit getal is niet juist, in 1809 telde de stad 13.900 inwoners. Zie: 's-Hertogenbosch in cijfers, in: A. Vos (red.), *'s-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad, 1629-1990* (Zwolle 1997) 421.
24. Herinnert aan festiviteiten ter gelegenheid van het bezoek dat Koning Lodewijk Napoleon aan de stad bracht in april 1809.
25. Ds. Scharp trekt door Brabant in een periode dat over het eigendom van de oude kerkgebouwen, genaast door de gereformeerden, wordt onderhandeld. Bij decreet van Napoleon werd de Sint Janskerk in 1810 aan de katholieken teruggegeven: J.A.M. Hoekx, *Veranderingen op godsdienstig terrein*, in: *Bossche Bouwstenen* deel IV ('s-Hertogenbosch 1981) 117-123.
26. Zeldzaams/merkwaardigs.
27. Jeremia 7:4 (Statenvertaling).
28. In deze tijd werd de opvatting gehuldigd dat 'kwakelijke dampen' ziekteverwekkers waren. Zie voor deze zogenoemde 'miasmaleer' het boek van Alain Corbin, *Pestdamp en bloesemgeur. Een geschiedenis van de reuk* (Nijmegen 1986). Hoewel Scharp opgeeft van het 'bekoorlijke Holland' was daar het sterftecijfer véél hoger dan in Brabant. Heel veel streken werden geteisterd door 'wisselkoortsen', een vorm van malaria, omdat het ondiep brak water een uitstekende broedplaats was voor de malariamug. Over het landschap en de beleving daarvan schreef Auke van der Woud een prachtig boek: *Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848* (Amsterdam 1987). Over gezonde en ongezonde gebieden in Nederland zie o.m. de blz. 392-393.
29. Ir. J.C. Draeck, directeur der fortificatiën van het departement langs de Maas. Zie: C.J. Guddé, *'s-Hertogenbosch, geschiedenis van vesting en forten* ('s-Hertogenbosch 1974) 140.
30. De Sint Jacob, in 1804 in gebruik genomen. Zie o.m. J.A.M. Hoekx, *De Bossche kapelaan A.F. Moors en zijn wederwaardigheden onder het Franse bewind*, in: *Vriendenboek stadsarchivaris Kuyser* ('s-Hertogenbosch 1980) 107-118.
31. Schuurkerk Achter de Tolbrug (Hoekx a.w., 108) die tot 1842 in gebruik bleef.
32. Een domineesfamilie en 'gulle' roomse 'burgerlieden': een goed voorbeeld van 'omgangs-occumene'.
33. Deze St. Jansmarkt werd waarschijnlijk rond de oude Sint Jacob gehouden (vergelijk het archeologisch bericht over Reinier van Arkel in dit nummer).
34. Bescherm, door God geliefde patroon Johannes, deze poort, uw burgers, haardsteden en altaren.
35. Engeland door een handelsblokkade getroffen - het Continentaal Stelsel -, Engeland de vijand van het onder curatele van Napoleon staande koninkrijk Holland! Toch is de vraag naar Engelse spelden groot. Zo groot dat de klant zich laat misleiden: Bossche spelden met een Engels vlaggetje!
36. Een betekenis van het franse werkwoord 'jouer' luidt 'beetnemen'. Waarschijnlijk bedoelde ds. Scharp: 'Dit is voor dames die zich laten beetnemen'.
37. Koning Lodewijk Napoleon bezocht in april 1809, naast de fabriek van Loutermans, de speldenfabriek van Van Santen, het Bossche tuchthuis en de kerken en wandelde over de wallen en verdedigingswerken. De voorkeur van de koning deelde ds. Scharp. Zie over het bezoek van Lodewijk Napoleon o.m. H.F.J.M. van den Eerenbeemt, *'s-Hertogenbosch in de Bataafse en Franse tijd 1794-1814. Bijdrage tot de kennis van de sociaal-economische structuur* (Nijmegen/Utrecht 1955) 173-179.
38. De Engelsman John Howard bezocht aan het einde van de achttiende eeuw Europese gevangenissen. Wat hij daar aantrof aan ellende beschreef hij in 1777 in zijn 'The State of the Prisons'. Gevangenen in de Republiek staken weliswaar gunstig af bij wat hij elders in Europa aantrof, niettemin waren ze bedompt, vuil en de gezondheidstoestand van de gevangenen was uitermate slecht. Howard maakte zich sterk voor de verbetering van het gevangenisleven. Over deze problematiek: Herman Franke, *De macht van het lijden. Twee eeuwen gevangenisstraf in Nederland* (z.pl., 1996).
39. 'Nomine uxoris' = namens zijn echtgenote.